

הרב יוסף קאפח ז"ל
צנעא, י"ב בכסלו תרע"ח - ירושלים, י"ח בתמוז תש"ס

הרב יוסף קאפח - החוקר והמנהיג הרוחני

דברים לזכרו

מפי פרופסור משה בראשר

א

במוצאי שלושה-עשר בתמוז השנה נתכנסנו במקום הזה ממש למעמד של לימוד פרקים במשנת הרמב"ם לכבוד ד"ר אורי מלמד, תלמידו החביב של רבי יוסף קאפח. ולא יכול איש מאתנו לדמות בנפשו באותה שעה שלא נוכל עוד לראות את רבנו ולשמוע את לקחו; הוא אמר אז דברי ברכה קצרים, שהיו לדברי פרידה שלו מן הקהל הרב שנכח במעמד. רבי יוסף בן רבי דוד בן רבי יחיא קאפח ממצניעי הלכת שבחכמים היה. חכמתו הרבה ורובי תורתו לא היטו אותו מלהלך עם הבריות בצנעה, שיח ושיג שלו נעשה בקול דממה דקה אבל נשמע למרחוק.

ב

לא איש אחד יכול לבחון את פועלו מרובה הפנים של רבנו במחקר. בקיאותו בכל חדרי התורה שבכתב ושבעל פה, ידיעותיו בספרות הפילוסופיה, שליטתו הנרחבת בערבית,

הכרתו את מסורות תימן לענפיהן במקרא ובתרגומיו לארמית ולערבית, הבנתו בכתבי שני גדולי הדורות, רב סעדיה גאון והרמב"ם (ובנושאי כליו), מעמידות לפנינו איש רב-אנפין.

לפיכך כל שאני יכול לומר יהיה הצעה כוללנית של מפעלותיו, עם שאני נשען גם על אשר אמרו מומחים על חטיבות אחדות של פרסומיו.

מן הסתם כל אחד מאיתנו נזקק אך לחלק מעבודותיו, וגם החלק הזה יש בו כדי לצייר בפניו דמות של איש אשכולות. אני עצמי נדרש כמעשה של קבע לתרגום אונקלוס ולתפסיר הגאון במהדורת התאג' של יוסף חסיד, שרבי יוסף קאפח דיקדק בנוסחאותיהם והיגיהם, וכן למהדורות שלו לתפסיר הגאון לספרי מקרא אחרים ולמהדורתו לפירוש המשנה לרמב"ם שיצאה בהוצאת מוסד הרב קוק, ולעת מצוא גם לחיבורים אחרים שלו, ואני עומד נפעם נוכח ההיקף של החכם הגדול הזה.

אילו נשאלתי כיצד אפשר לתמצת את מפעלו הספרותי של רבי יוסף הייתי מכתירו בשלושה תארים: המתעד, המהדיר והמפרש.

רשימת פרסומיו המשתרעת על פני שתיים וארבעים שנה – תש"ז-תשמ"ח (בלא הנתונים מן תשמ"ט-תש"ס) וכוללת מאתיים ושבעה פריטים* – מספקת ראיות לרוב לשלושת התארים הנזכרים. אבוא עכשיו לאייר דבריי במקצת דוגמות.

ג

המתעד

בחלק מפרסומיו היה רבי יוסף למתעד נאמן ודייקן של מסורות תימן. פרסומו הראשון משנת תש"ז מתעד ומתאר את חג השבועות בתימן, ותוכף לו בא תיאור חג הפורים בצנעא (מס' 2 ברשימה). גם מאמרו "הרמב"ם וגולת תימן" (מס' 29 ברשימה), שנתפרסם בסיני מג (תשי"ח), רצוף עדויות על מנהגים עתיקים בתימן כסדר הישיבה בבית הכנסת, שאפילו פסקי הרמב"ם לא עקרום (שם, עמ' רנח). המאמר הזה נחתם בפרסום השיר שהרמב"ם כתב עם סיום פירוש המשניות, שלא היה ידוע באותה עת אלא למתי מעט. ויוזכר כאן גם המאמר שבו תיעד בעזרתה של אביבה מילר-לנצט את תלבושת החתונה של היהודים בצנעא (מס' 64 ברשימה). בעצם, כמעט שאין פרסום שלו שלא נשתקעו בו עדויות מעדויות שונות, המשמרות מנהגים ואורחות חיים מתימן שלא נודעו או שנודעו ונשתכחו.

* הרשימה כלולה בספר, רבי יוסף קאפח, כתבים, בעריכת יוסף טובי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1125-1139; מכנס הרשימה הביבליוגרפית הוא עורך הספר.

המהדיר

אין ספק שהגדול מכל מפעלותיו של רבנו הוא מעשהו כמהדיר. ספרים הרבה המצטרפים לעשרות כרכים ההדיר רבי יוסף, וגם כמה ממאמריו כוללים ההדרות של חיבורים קצרים. בכללם אתה מוצא חיבורים בהלכה של גדולי הראשונים, כש"ת הריטב"א שנתפרסמו בשנת תשי"ט (מס' 33 ברשימה), תשובות ופסקים של הראב"ד שראו אור בתשכ"ד (מס' 63) ותשובות רבינו תם שהופיעו בקובץ על יד בתשכ"ח (מס' 106). וכמובן יצוינו מפעלי הההדרה הגדולים כפרסום תפסיר רס"ג לרבים מספרי המקרא, כגון התפסיר לתהלים בתשכ"ו (מס' 83), לאיוב בתשל"ג (מס' 124) ועוד. כמה מאמץ וכמה חיבה שיקע רבנו בתפסיר הגאון; כבר בהיותו עלם בן עשרים ושתיים כתב שיר תהילה לרס"ג – והרי מספר טורים מתוכו:

ישגו מאורותיו בפי כָּל נֶר מְנֹרָה,
ירבו סעודותיו בפי חורים וחפשים,
ודאי אשר הוא זה סעדיה בן ליוסף,
נולד בעיר פיום במצרים יקושים,
סחר לכל חכמה וכלל כל ידיעה...
פירש לתורת אל בתרגום הערבי,
נביא וגם סדר כתובים שם פרושים

(ראו המבוא לתהלים עם תרגום ופירוש רס"ג, עמ' 1-2).

שנים הרבה היפך רבי יוסף בתורת הגאון עד שגמלה בלבו ההחלטה לפרסם את פירושיו. וכמעט תמיד ביסס את מהדורותיו על כתבי יד מתימן, כשהן מלוות ביאורים והערות מאלפות בענייני פרשנות ובענייני לשון.

יותר מכול נודע רבנו כמהדיר חיבוריו של הרמב"ם: פירוש המשניות מקור ותרגום (או תרגום בלבד) בשנים תשכ"ג-תשכ"ח (מס' 60-61, 65-66, 70-73, 93-94, 99-100), ספר המצוות מקור ותרגום (מס' 111), מורה נבוכים מקור ותרגום (מס' 117), ואיגרות (מס' 118). ועל כולם מפעלו הגדול, ספר "היד החזקה", שראה אור בכ"ג כרכים, החל משנת תשמ"ד (מס' 188).

על טיב עבודתו כמהדיר פירוש המשניות כתב מרה של השמועה, מורנו פרופ' יהושע בלאו, בביקורתו בלשונונו ל (תשכ"ז, עמ' 54) כדברים האלה:

אין ספק כי הרב קאפח... הוא האיש המתאים ביותר למלאכה שלקח על עצמו. כבן תימן זיקה מיוחדת לתלמיד חכם זה לפירוש המשניות במקורו הערבי, והיה בקי בו זמן רב לפני שהתחיל להדירו.

אמת הדבר שדבריו של פרופ' בלאו מלווים בהערות ביקורתיות רבות עניין וכבודות משקל, אבל בלאו עצמו ראה לכתוב:

אך יחד עם זה מודים אנו בפה מלא, כי אין דברים אלו אלא פרפראות לחכמת הוצאת טקסטים. לגבי הדברים החשובים באמת נהג הרב קאפח בזהירות ובתשומת הלב הראויות (שם, עמ' 56).

בסקירתו השנייה על פירוש המשניות לסדר נזיקין (לשונונו לא [תשכ"ז], עמ' 235 ואילך) חוזר בלאו על דבריו "כי אין ספק, שהרב קאפח הוא האיש המתאים ביותר למלאכת הוצאת פירוש המשניות" (שם, עמ' 235). גם כאן בלאו מלווה את דבריו בהערות חשובות המציעות שיפורים בקריאה ושיפורים בתרגום, כולן מנומקות כדבעי. אפשר וצריך לומר דבר אחד: רק מבוקרים בעלי משקל זוכים לעינם הטובה והבחנת של מבקרים בעלי משקל.

ה

הפרשן

פעילותו הרבה של רבי יוסף כפרשן ניכרת היטב בכל הספרים שההדיר והמה רבים כאמור, וגם בכמה ממאמריו על נושאים שונים. יוזכר כאן לדוגמה מאמרו "עיונים בשני מקראות", שראה אור בספר היובל לרב מרדכי ברויאר (ירושלים תשנ"ב, עמ' 125-128; זה אינו כלול כמובן ברשימת פרסומיו הנוכרת). בפסוק הראשון (בראשית מו, כח) נתן רבנו את דעתו לאונקלוס שתרגם את המילים "להורות לפניו" בלשון "לפנאה קדמוהי", ובפסוק השני התחקה על דברי רב (בבלי חולין צה ע"ב) "כל נַחַש שאינו כאליעזר עבד אברהם... אינו נחש". גם מי שאינו מקבל את כל מה שהמחבר כותב, אינו יכול להסיח את דעתו מעיסוקו המוקפד בפרשני המקרא שהוזנחו במשך דורות ומן הבקיאות המופלגת שלו בחדרי תורה.

שיא עבודתו כפרשן ניכר במהדורתו ל"משנה תורה", שהיא הגדולה בעבודותיו בכל מובן שאפשר לייחס למילה גדולה בעברית. רבי יוסף צירף כאן את כל נכסי הרוח שלו: בקיאות מדהימה בספרות חז"ל, שליטה מעמיקה בכתבי הרמב"ם ובשפעי מפרשיו ונושאי כליו, שקדנות, התמדה ודקדקנות מרובה, ובעיקר דבקות בעיקרון שיש להשתית כל מהדורה על הטובים שבעדי הנוסח לאחר שכל העדים נבחנו ביסודיות ובהעמקה הדרושה. דרך הילוכו מצרף רבנו עדויות על לימודו שלו בתימן מפי סבו, ומשיח לנו שעיסוקו במשנה תורה הוא רב שנים. וכך הוא כותב במבוא לספר המדע (עמ' י):

כאשר בילדותנו למדנו ספר היד החזקה לפני סבי זצ"ל, רוב הציבור היו לפנייהם ספרי דפוס, איש איש ודפוסו, ולפני סבי ואחדים מצבור השומעים היו כתבייד בני כמה מאות שנים. ספר ספר וגילו, וכמעט בכל הלכה היו הערות על שינויי

הנוסח, הערות שעברו עליהן ביעף מחמת קלותן, והערות שעוררו ויכוחים סביב הנושא, ותוצאותיהן הם להלכה בהלכתא דמשיחא ואם למעשה בדברים הנהוגים בזמן הזה.

כמה מחכמי ישראל אנשי בית המדרש הישן למדו כך תוך עיון בדיוקי גרסאות שאינן מבוססות על סברות אלא על נתונים בכתבי יד עתיקים? הפירוש של רבינו ל"יד החזקה" הוא מעיין בלתי נדלה של תיקוני גרסאות, הצעת מקורות לפסיקת הרמב"ם, דיון בדברי ראשונים ובדברי נושאי כליו של הנשר הגדול. ומה אין שם?

1

ויש עוד מה להוסיף על כל מה שאמרנו כאן, אלא שנתארכו הדברים. רק זאת אוסיף: יש מכתביו של רבי יוסף הנמצאים על שולחנם של בני תורה אנשי בית המדרש הישן, ויש מהם המונחים על שולחנם של חוקרים, ויש מהם שנמצאים על שני השולחנות. וגם לבני השכבות הרחבות העמיד רבי יוסף ספרים – יצוינו במיוחד שתי מהדורותיו לתכלאל, הלוא הם הסידור ומחזור התפילה של בני תימן, לכל ימות השנה ולחגים ומועדים. לפי שיראתו של רבנו קדמה לחכמתו, ויראתו לא פגמה בחכמתו, ספריו נמצאים על שולחנות כל הקהלים. חכמתו נשענה על אמות המידה של הנאמנות לטקסט, על הקפדה ודיוק בגרסאות ועל כובד ראש בהצעת החיבורים שהוא ההדיר ופירש. לפיכך כל מי שעניין לו באמיתיה של תורה נזקק לעבודותיו הרבות בנפש חפצה. פטירתו של רבי יוסף היא אבדה לכל לומדי התורה מכל החוגים. גם עולם הישיבות וגם עולם המחקר מתאבלים על הסתלקותו של החכם הכולל.

2

אייאפשר לצאת ידי חובת הספרו של רבנו, אם לא נאמר דברים אחדים על מנהיגותו הרוחנית. מי שירצה לבחון את דמותו של מורנו כרב וכמנהיג רוחני של קהל מן הזווית של פסיקת הלכה, ימצא שהוא היה כותל המזרח של ציבור גדול, ולא דווקא של יוצאי תימן, שפנה אליו בשאלות הלכה למעשה ומנהג, והוא היה משיב במאור פנים לכל פונה. אף בתחום הזה עשה בכתב בכמה ממאמריו, כגון בירור ההלכה "מהו להשתמש בשבת במים מדודי שמש?", שנתפרסם בקובץ הזיכרון לרב רפאל אלשיך בתשכ"ב (מס' 58 ברשימה). לעיסוק הזה שייך גם בירורו "חינוך הבת ללמוד תורה למוסר ולעזרה לזולת", שראה אור בספר אמנה בתש"ם (מס' 153). מפתיע בגישתו ובחריגותו הוא מאמרו "כל שאינו מדבר לשון הקודש כתקנה עובר בלאו", שנתפרסם בסיני בתשל"ב (מס' 122); לאחר דיון נרחב והצגת מקורות הוא חותם שם את דבריו במילים אלו:

מסקנא דמלתא, כל שאינו לומד לשון הקדש וכל היודע ואינו מדבר בו עובר בעשה. וכל המדבר לשון הקדש בשבוש ושלא בדקדוק עובר בלא תעשה ולוקה ארבעים מדברי קבלה.

גם מי שיתמה על המסקנה שהרב קאפח הגיע אליה, לא יוכל שלא להתפעל מן העובדה שהיה בקרבנו רב שענייני הלשון העברית נתעלו אצלו למדרגה הזאת מצד האמונות והדעות ומצד ההלכה למעשה. כל מי שיטה את אזנו לרשות הרבים או לרשות ההפקר של העברית גם בין שלומי אמוני ישראל, לא יבין איך מחברים בין המציאות שהעברית נתונה בה ובין ההלכה שהסיק רבי יוסף. אבל הוא עצמו נאה דרך וש נאה קים. וגם על חסרון העברית שלו דואבים שוחריה.

ח

ואולם מבחנו של רב גדול ומנהיג רוחני אינו יכול להתבסס רק על כוחו כפוסק הלכה ליחידים ולרבים. הדור הזה והימים הללו מעמידים שאלות מבחן אחרות לרועה הרוחני. די לציין שתיים מהן.

ראשונה בהן היא מידת חיברו של רב להיסטוריה היהודית ולקורות העם במאת השנים האחרונות ובמיוחד בחמישים השנים האחרונות. לשון אחר: מה צריך להיות יחסם של שומרי תורה ומצוות למדינת ישראל שהוקמה בידי התנועה הציונית החילונית? מיותר להעיר שרבים מגדולי הרבנים, שנולדו בארצות שמדרום וממזרח לים התיכון או להורים שבאו משם, סיגלו לעצמם השקפות שרבים מגדולי התורה שבאו מן הארצות שמצפון לים התיכון גיבשו, ועיקרן הסתייגות גלויה ולעתים בוטה מן המעשה הגדול הזה שזכינו לו בחמישים השנים האחרונות. הדבר מתבטא כידוע גם ביחס ליום העצמאות, וגם בתפילה לשלום המדינה ובגילויים אחרים. רבי יוסף יוצא תימן היה, ובוודאי היו לו שאלות על התנהגותם המבוזה של קולטי העלייה בשנות החמישים כלפי בני תימן. עסקנים ערלי לב מייצגי "כור ההיתוך" גילחו את פאותיהם של נערים רכים במעברות ובבתי עולים, ומחקו מהם את מה שנחשב בעיני הוריהם סימן מובהק ליהדות במשך דורות; ויש מבני תימן הנושאים בליבם גם טענות והאשמות כבדות שילדיהם לוקחו מהם בזרוע. לא שמענו שרבי יוסף קצף בשל כך על המדינה. או בניסוח ברור יותר: שמענו גם שמענו שרבי יוסף לא קצף בשל כך על המדינה. כל הפרשיות הללו לא העיבו על יחסו החיובי של רבי יוסף למדינת ישראל. וכל ימיו היה מדורשי שלומה וטובתה. כבר בתכלאל "שיבת ציון", שהוציא בשנת תשי"ב, כלל רבנו את הברכה לשלום המדינה כנוסח שקבעה הרבנות הראשית לישראל, וכך חזר ועשה בתכלאל "שיח ירושלים" שהוציא בשנת תשנ"ג. ואלי יהא הדבר הזה קל בעינינו. סידורים רבים יוצאים חדשים לבקרים ושמותם של גדולי הרבנים מעטרים את שעריהם, ויש מהם הסופחים להם גם הסכמות מפורטות, אבל התפילות לשלום המדינה ולשלום חיילי צה"ל נפקדות מהם.

ט

עניין שני נוגע יותר ב"איך" מאשר ב"מה". רשות הרבים שלנו נתגדשה בדברים בוטים ובלשונות של חרפות וגידופים, שעיתונאים וריזים וצינניים עטים עליהם. לא רק מנהיגים פוליטיים מצאו עצמם נוטלים חלק במקהלה הזאת בטובתם ושלא בטובתם. הדוגמה שהציב רבי יוסף היתה היפוך גמור לכל ענות הדְּבוּרָה הזאת. ואולי לא מקרה הוא שרבים לא ידעו מי הוא בשמעם על פטירתו. הוא דיבר תמיד בלחישה כמעט, ונהג כבוד ביחידים ובקהלים. וגם זאת, כמנהיג אמתי לא ברח מאחריות אם זו הושתה עליו מכוח הנסיבות או שבחר בה בחירה גמורה מדעתו שלו. באחת משיחותיי המעטות אתו, ניסיתי להסיר מעל שכמו אחריות שנטלנו על עצמנו, הוא ואחרים ואנוכי, אך בבירות ובנתרצות מלווה חן ודרך ארץ השית את העול גם על שכמו כדרכם של גדולים.

י

נודע לי שרבי יוסף בעל צדקה גדול היה, מראשית ישיבתו בירושלים סעד את העניים והחלשים בחומר ובדברי עידוד – והיה בית קאפח לבית של שְׁנֵי בעלי צדקה גדולים, הרב ורעייתו, אשת חבר, מרת ברכה קאפח תבלח"א. הבית הזה זכה להוקרות הרבה ועל כולן יִזְכָּר שזה הבית היחיד ששני מכונניו זכו להוקרת המדינה שעטרה את שניהם בפָּרֶס יִשְׂרָאֵל: האיש על תרומתו למדעי היהדות והרעיה על מפעל חייה בגמילות חסדים. נמצאנו למדים מה עוצמה היתה ועודנה מצויה בין כתליו של הבית שברחו לוד 30 בירושלים. תורה וגדולה נצטרפו במקום אחד.

יא

שמעתי רבים שניסו ומנסים להציג את רבנו כמנהיג לבני העדה התימנית. אם כוונת הדברים שהיה מורם מעם בעיני בני העדה שקיבלו את מרותו ואת סמכותו, איש לא יערער על כך. אבל אם ירצה הרוצה לצמצם את כוח השפעתו ואת גודל ערכו כמנהיג לעדה אחת, יחטא לאמת. רבי יוסף רבם ומורם של ישראל היה, מורם ברובי תורתו אשר העמיד לרשותם, ורבם במופת האישי שהקרין במעשיו ובהנהגותיו. אמת הדבר, הרבה ממה שהעניק רבינו לרבים, בא לו ממסורת אבותיו במלוא הדרה, ובזה היה לדוברה הגדול של יהדות תימן ושל מורשתה המפוארת.

הספרייה הגדולה שהותיר אחריו רבינו תעמוד במדפיהם ועל שולחנותיהם של רבים בדורות הבאים, וכל מי שיקרא בכתביו ידובב את שפתיו. אבל עדיין לבנו נתון לחלל הגדול שהותיר אחריו, ולא יוכל להתמלא ימים רבים. משהו מן החסרון הגדול שחסרנו עם הסתלקותו של רבי יוסף יוכל להתמלא, אם ניתן אל לבנו את גודל מעלותיו. בעצם זו תמצית המלצתו של החכם: "והחי יתן אל לבו".